

DIALOGOWOŚĆ W KSIĄŻKACH DLA UCZNIĄ

Z funkcjami podręcznika związane są nieodłącznie stałe role komunikacyjne: nadawca tekstu występuje w roli nauczyciela, a odbiorca – ucznia. Od autora – nadawcy książki dydaktycznej oczekuje się między innymi, by wziął pod uwagę możliwości umysłowe i językowe ucznia oraz stan jego dotychczasowej wiedzy i umiejętności, uwzględnił jego potrzeby poznawcze i emocjonalne. Uczeń, będący odbiorcą, poszukuje (mniej lub bardziej świadomie) porozumienia z autorem, stara się zrozumieć jego intencje, korzystać z proponowanych mu sposobów odkrywania i nabywania wiedzy, rozwiązywania problemów oraz rozwijania sprawności. Zachodzi zatem w podręczniku swoisty wielopoziomowy układ relacji nadawczo-odbiorczych. Nadawca i odbiorca podręcznika mają bowiem wyznaczone zadania komunikacyjne: autor (nadawca) przekazuje informacje oraz – za pośrednictwem pytań i poleceń – steruje procesem ich opanowania przez ucznia i stosowania w praktyce. Uczeń (odbiorca), korzystając z tekstu podręcznika, przyswaja i rozumie te informacje, kształci umiejętności posługiwania się nimi oraz ich przetwarzania (np. w trakcie rozwiązywania problemów). Trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, że do określonych segmentów, np. rozdziałów podręcznika, odsyła ucznia w sytuacji lekcyjnej konkretny (osobowy) nauczyciel. Zatem uczeń wchodzi na lekcji w kontakt i z nauczycielem rzeczywistym (twarzą w twarz), i wirtualnym – za pośrednictwem tekstu podręcznikowego¹.

Badaczy tekstu podręcznika szkolnego interesowało, jak w książce dydaktycznej „rozmawia się” z uczniem², czyli jak kształtowana jest w niej dialogowość. Jolanta Nocoń wyróżniła trzy funkcje dialogowości w podręcznikach: fatyczną, tj. nawiązywanie przez nadawcę (autora) wirtualnego kontaktu z uczniem i podtrzymywanie tego kontaktu; motywacyjną, służącą uatrakcyjnieniu przekazu, zainteresowaniu ucznia tematem i zachęceniu do jego podjęcia, oraz poznawczą,

¹ Por. J. NOCOŃ: *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym – tradycja i zmiana*. Opole 2009, s. 45, 47.

² Por. J. NOCOŃ: *Jak w podręcznikach do języka polskiego „rozmawia się” z uczniem*. W: *Podręczniki do kształcenia polonistycznego w zreformowanej szkole – koncepcje, funkcje, język*. Red. H. SYNOWIEC. Kraków 2007, s. 15–28. Por. też: J. NOCOŃ: *Dialogizacja tekstu monologicznego w dyskursie dydaktycznym (na przykładzie podręcznika szkolnego)*. W: *Oblicza komunikacji. Perspektywy badań nad tekstem, dyskursem i komunikacją*. T. 2. Red. J. KAMIŃSKA-SZMAJ, T. PIEKOTA, M. ZAŚKO-ZIELIŃSKA. Kraków 2006, s. 937–951.

polegającą m.in. na ułatwieniu odbiorcy przyswajania i rozumienia treści, skupieniu jego uwagi na omawianym problemie, stawianiu adresata podręcznika w roli odkrywającego wiedzę (wycinek wiedzy) z danej dziedziny³. Przyjrzyjmy się językowym i tekstowym przejawom dialogowości w komponencie informacyjnym i zadaniowym podręczników szkolnych.

W tekście informacyjnym autorzy zazwyczaj przyjmują nastawienie przedmiotowe – skupiają się na rzeczowym ujęciu treści: przekazują wiedzę za pomocą stylu odpersonalizowanego (m.in. z użyciem form bezosobowych czasownika), wypowiedzi skoncentrowane na treściach nauczania są formułowane *dla kogoś* (nie kierowane *do kogoś*), por.

Umiejętność oceny, identyfikacji zagrożeń oraz odpowiedniego reagowania jest jednym z niezbędnych elementów podniesienia poziomu bezpieczeństwa zarówno własnego, jak i najbliższego otoczenia. Pomocą służy system zarządzania kryzysowego. Pojęcie „zarządzanie kryzysowe” oznacza kierownicze czynności obejmujące planowanie, organizowanie, decydowanie, motywowanie, nadzór i kontrolę, podejmowane, aby uniknąć sytuacji kryzysowej lub łatwiej nad nią zapanować i zminimalizować jej skutki (podręcznik do edukacji dla bezpieczeństwa); Każdy członek narodu, w tym także uczeń szkoły podstawowej, może być patriotą. Postaw świadczących o patriotyzmie uczymy się przecież od najmłodszych lat. Poczucie przywiązania do swojego narodu oraz szacunek do ojczyzny kształtowane są w procesie wychowania, przede wszystkim w domu rodzinnym. Odpowiednia edukacja w szkole także odgrywa ważną rolę w budowaniu postawy patriotycznej. Młode pokolenia Polaków powinny aktywnie włączać się w obchody świąt upamiętniających ważne wydarzenia z dziejów Polski, poznawać historię narodu, literaturę patriotyczną. Jest to ważne, aby zrozumieć i docenić bohaterów przeszłości i mieć własne przemyślenia, jak być patriotą (podręcznik do wiedzy o społeczeństwie).

Takie rzeczowe ujęcie treści częściej występuje w podręcznikach do wyższych klas szkoły podstawowej (VII–VIII) i liceum, zwłaszcza do przedmiotów ścisłych, też geografii, biologii, historii, wiedzy o społeczeństwie, choć odpersonalizowany przekaz zdarza się również w podręcznikach dla najmłodszych uczniów, np.

Jaja są źródłem białka i witamin, ale samo żółtko zawiera tłuszcz. Można spotkać nie tylko jaja kurze, kaczę i gęsie, ale także przepiórcze i strusie. Zielononóżki to kury, które znoszą jajka o mniejszej zawartości tłuszczu (podręcznik do edukacji wczesnoszkolnej).

Nastawienie podmiotowe przejawia się natomiast w takich podręcznikach, których autorzy – przekazując informacje – skupiają się na osobie adresata, tzn. tak dobierają środki stylistyczne i konstruują wypowiedź, by była ona skierowana *do kogoś* – do ucznia / uczniów z określonego etapu nauczania; nawiązują z nim dialog, np.

³ J. NOCÓN: *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym...*, s. 183–184.

Z lekcji przyrody wiesz już, w jaki sposób posługiwać się mapą i kompasem. Potrafisz również wskazać elementy krajobrazu oraz wymienić jego rodzaje. Te i inne zagadnienia wchodzą w zakres geografii – przedmiotu, którego naukę rozpoczniesz w tym roku szkolnym (podręcznik do geografii); Czy zastanawialiście się kiedyś, jak pachnie wasz dom? Gdyby ktoś zawiązał wam oczy i zabrał w nieustalone wcześniej miejsce, czy poznalibyście, że zaprowadził was właśnie do waszego domu? Albo do domu dziadków lub domu najlepszego przyjaciela? Z pewnością, ponieważ każdy dom ma swój niepowtarzalny zapach, atmosferę, każdy jest inny. Różne są także rodziny, które w nich żyją. Mają swoje zainteresowania, zwyczaje, powody do radości i troski. [...] Socjologowie powiedzą, że rodzina to podstawowa grupa społeczna. Wy zaś powiecie, że rodzina to wy, mama, tata i wasze rodzeństwo. I jeszcze babcie oraz dziadkowie, ulubiona ciocia, wujek, kuzyn i kuzynka. Macie rację, rodzina to rodzice plus dzieci. Ale dobrze wiecie, że nie zawsze wszyscy mieszkają pod jednym dachem [...] (podręcznik do wychowania do życia w rodzinie); Czy zdarzyło Ci się zrobić coś niezbyt mądrego? Np. posolić herbatę? Jeśli tak, to już wiesz, że słona herbata smakuje okropnie. Jaki stąd wniosek? Nie warto jej solić. Podobnie wyciągamy wnioski z tego, co ludzie robili w przeszłości. Jeśli np. władca podzielił państwo między synów, a ci synowie walczyli potem ze sobą, to można wysnuć wniosek że podział nie jest dobry dla państwa. Właśnie po to poznajemy historię, aby wyciągać wnioski z przeszłości. Dzięki nim będziemy umieli mądrze postępować teraz i w przyszłości (podręcznik do historii).

Może się zdarzyć i tak, że w różnych segmentach informacyjnych (lub w jednym segmencie) tego samego podręcznika odzwierciedla się w warstwie językowo-stylistycznej raz nastawienie podmiotowe, a innym razem – przedmiotowe, por. jeden z podrozdziałów w podręczniku do chemii:

Skład procentowy organizmów żywych nie jest dokładnym odzwierciedleniem składu procentowego substancji występujących w środowisku. Świadczy to o tym, iż organizmy żywe mają zdolność do gromadzenia pierwiastków.

Umiesz już stwierdzić obecność węgla w substancji (przez jej prażenie i w efekcie zwęglenie) oraz wodoru i tlenu w cząsteczkach wody (przez suszenie). Czy można wykryć pozostałe pierwiastki?

Działem chemii, zajmującym się wykrywaniem poszczególnych związków chemicznych lub jonów, jest chemia analityczna. W codziennym życiu z pracą analityka można się spotkać np. podczas badań analitycznych krwi. Jej wyniki wskazują między innymi poziom hemoglobiny – czerwonego barwnika krwi. W skład cząsteczki hemoglobiny wchodzi 4 kationy żelaza – Fe^{2+} . W laboratorium chemicznym jony żelaza dwuwartościowego można wykryć np. w reakcji związku o nazwie i wzorze chemicznym: heksacyjanożelazian(III) potasu, $K_3[Fe(CN)_6]$. Z jonami żelaza dwuwartościowego Fe^{2+} daje on granatowy osad, zwany błękitem Turnbulla.

Jony żelaza występują w wielu produktach spożywczych. Sprawdź, jak często jesz takie produkty. [...]

W wielu analizowanych przez nas tekstach podręczników brakuje językowych śladów dialogowości. Przeważają konstrukcje bierne, formy osobowe nieokreślone (zakończone na *-no*, *-to*, formy 3. osoby z zaimkiem *się*); konstrukcje typu: *należy*, *trzeba*, *można*, *powinien / powinno się* + bezokolicznik. W takim sposobie przekazywania wiadomości nie uwzględnia się osoby ucznia, do którego książki są

adresowane, nie ujawnia się tam także osoba autora (nadawcy). Uwaga koncentruje się tylko na tym, o czym się mówi w tekście.

Teksty podręcznikowe o funkcji informacyjnej zwykle mają charakter monologowy, przybierają formę wypowiedzi ciągłej na określony w tytule rozdziału temat. Spotykamy się jednak coraz częściej z próbami przełamania monologiczności wypowiedzi informacyjnej – budowania relacji między nadawcą a odbiorcą za pomocą środków tekstotwórczych. I tak, we wstępie do książki (wprowadzeniu, słowie *Od autora / Od autorów*, od autora i redakcji, od redakcji) występują informacje o zawartości podręcznika (wiadomościach i zadaniach) i jego strukturze, niekiedy nawet o procesie tworzenia książki dla ucznia przez autora / autorów, np. *Staralem się tak pisać ten podręcznik, żeby był dla Ciebie ciekawy i zrozumiały*. Nierzadko do wstępu włączona jest wsparta argumentami rzeczowymi i emocjonalnymi motywacja (zachęta) do korzystania z podręcznika:

Wierzmy, że ten podręcznik pomoże Wam pogłębić wiedzę potrzebną w dalszej nauce matematyki i innych przedmiotów, szczególnie przyrodniczych, a także rozwinięciem umiejętności wykorzystywania wiedzy w życiu codziennym. Chcielibyśmy, abyście poczuli potrzebę uczenia się matematyki, z którą stykamy się przecież na każdym kroku. Mamy nadzieję, że uporządkowany sposób prezentacji materiału ułatwi Wam zrozumienie nowych treści i usystematyzowanie wiadomości z wcześniejszych lat nauki, a duża liczba przykładów pozwoli wyćwiczyć umiejętność rozwiązywania zadań i problemów; Na lekcjach muzyki nauczycie się wielu ciekawych utworów. Poznacie także różne instrumenty oraz twórczość polskich i światowych kompozytorów. Ciekawe teksty i ćwiczenia oraz atrakcyjne ilustracje sprawią, że nauka stanie się jeszcze przyjemniejsza; [...] ich zrozumienie pozwoli Wam poczuć prawdziwego ducha chemii, a także ułatwi poruszanie się po obszarze chemii jako nauki; O bezpieczne dzieciństwo, bezpieczną zabawę i naukę troszczą się Wasi rodzice, szkoła i wiele instytucji. Nie możecie jednak własnego bezpieczeństwa opierać tylko na staraniach innych; trzeba o nim myśleć samemu, wiedzieć, jak zachować się w krytycznej sytuacji, jak pomóc sobie i innym. [...] Dzięki wiedzy, którą zdobędziecie na lekcjach, będziecie mieli pełną świadomość istniejących zagrożeń i umieli odpowiednio się zachować w trudnych sytuacjach.

Ale można się również spotkać z argumentami, które mogą nie przekonać ucznia do poznania wprowadzanych w podręczniku wiadomości. Przykładowo: potrzebę nabywania przez gimnazjalistów wiedzy o języku autorki podręcznika uzasadniły łatwymi do podważenia stwierdzeniami:

Bez znajomości gramatyki ojczystego języka trudno Wam będzie zrozumieć jakikolwiek tekst literacki, poetycki, naukowy, gazetowy..., nawet zrozumieć teksty młodzieżowych piosenek. Bez znajomości gramatyki nie zrozumiecie dobrze audycji telewizyjnych i radiowych, nie będziecie potrafili w pełni korzystać z komputera.

Twórcy podręcznika informują uczniów o celach, które sobie wyznaczyli, por.

Pisząc niniejszą książkę, postanowiliśmy [...] Was przekonać, że zjawiska zachodzące w przyrodzie można w znacznym stopniu zrozumieć. Że postępując się bardzo

prostymi, dostępnymi dla każdego narzędziami, można dokonać wiele pomiarów i ciekawych obserwacji, które pozwolą Wam samodzielnie weryfikować stawiane hipotezy i rozwiewać rodzące się wątpliwości. Naszym celem jest również przekazanie Wam części wiedzy budowanej mozolnie przez setki lat przez kolejne pokolenia badaczy, by umożliwić Wam dostrzeżenie i lepsze rozumienie porządku tego świata.

Bywa również i tak, że autor, by zachęcić uczniów do pracy z podręcznikiem, przypomina im o kończącym dany etap edukacyjny egzaminie, do którego muszą się przygotować, pisze o rezultatach rzetelnej nauki w szkole podstawowej – dalszej edukacji w wymarzonej szkole średniej i na studiach, a nawet wykonywaniu ciekawej pracy zawodowej:

Drodzy Uczniowie! Przed Wami kolejny rok przygody z matematyką To bardzo ważny czas, już niedługo egzamin ósmoklasisty, którego wyniki mają wpływ na rekrutację do szkół ponadpodstawowych. Musicie być solidnie przygotowani do tego egzaminu. Podręcznik, który przygotowaliśmy, Wam to umożliwi; Zaczynacie kolejny etap nauki, który zakończycie egzaminem maturalnym. Staraliśmy się pisać nasz podręcznik tak, aby Was do tego egzaminu jak najlepiej przygotować, ale konieczność zdawania matury nie powinna być głównym powodem, dla którego warto uczyć się matematyki. Minęła bowiem moda na stwierdzenie: "nie umiem matematyki". Wykształconemu człowiekowi już nie wypada tak mówić.

Do słowa wstępnego autorzy włączają niekiedy życzenia efektywnej i przyjemnej pracy z podręcznikiem oraz sukcesów w poznawaniu danej dyscypliny: *Życzymy Wam, aby praca z podręcznikiem była dla Was przyjemnością i przyniosła wspaniałe rezultaty; Życzymy udanej podróży w fascynujący muzyczny świat!; Życzymy sukcesów w uczeniu się matematyki!;* niekiedy zapraszają do wspólnego zgłębiania tajemnic danego przedmiotu: *Zapraszamy Was do wspólnego z nami odkrywania tajemnic przyrody; Zapraszam Was do wspólnego poznawania historii.* Pojawiają się bezpośrednie zwroty autora do ucznia: *Kochane Pierwszoklasistki, Kochani Pierwszoklasiści; Dzień dobry, Czwartoklasistko i Czwartoklasisto!; Drodzy Uczniowie!; Droga Uczennico, Drogi Uczniu; Moi Drodzy, Drogi Czytelniku!;* zaimki osobowe *ty*, wy zapisywane są małą lub wielką literą. Zdarzają się też wypowiedzi adresowane raczej do nauczycieli, np.

Podręcznik został ukierunkowany na kształtowanie prawidłowych postaw i nawyków ucznia [...]; Mamy nadzieję, że podręcznik ułatwi pracę nauczycielom, a uczniom pozwoli na zdobycie bogatej wiedzy teoretycznej; Treści zawarte w podręczniku są zgodne z podstawą programową i programem nauczania [...]; Osobne działy dotyczące własnego regionu i „małej ojczyzny” przyczynią się do kształtowania poczucia odpowiedzialności za stan środowiska i przyszły rozwój społeczno-gospodarczy najbliższego otoczenia. Powinny też zachęcić młodego człowieka do praktycznych i mądrych działań na rzecz społeczności lokalnej; Część zadaniowa zawiera zadania o różnym stopniu trudności i zakończona jest krótkim testem, opatrzonym tytułem „Sprawdź, co umiesz”, który można wykorzystać jako podsumowanie lekcji. Zestaw zadań „Przed klasówką” zamieszczony na końcu każdego rozdziału obejmuje tematykę w nim omawianą. Można go wykorzystać na zajęciach powtórzeniowych; Każdy podrozdział jest poprzedzony stroną zawierającą

historyjkę obrazkową lub propozycję zabawy dla uczniów. Stronę tę nauczyciel może wykorzystać jako zachętę do nowego tematu lub do sprawdzenia wiadomości z młodszych klas.

Czasami – oprócz wstępu – w podręczniku uwzględnione są krótkie odautorskie wprowadzenia do poszczególnych rozdziałów, kierowane do odbiorcy – ucznia, by zwrócić jego uwagę na warstwę informacyjną tekstu, zainteresować, wzmocnić motywację. Nie zawsze jednak tego typu wprowadzenia są funkcjonalne, por.

Pierwszy krok to uświadomienie przyszłym adeptom zawodu jego wielostronności i złożoności. W tym rozdziale poznamy też część preparatów i narzędzi, z którymi będziemy pracować.

Niekiedy autorzy podręczników proponują niestereotypowe rozwiązania, na przykład rozpoczynają kolejne rozdziały od wprowadzających w ich problematykę rymowanych zagadek:

To nie magia ani czary, a zmieniają się rozmiary. / Kiedy patrzysz przez to szkiełko na odnoże lub skrzydełko, / gąsienicę, piasek, różę, to się wszystko robi duże. / Zawsze ją w kieszeni noszę. O czym mówię? Zgadnij, proszę;

Jest codziennie bez wyjątku, nie ma końca ni początku. / Bywa chłodna albo grzeje, błyska słońcem, deszczem leje, / rosą moczy nam nogawki, mrozem straszy w parku kawki, / kapelusze wiatrem kradnie. O czym mówię? Kto odgadnie?;

Małe mrówki, duże słonie, stare dęby i jabłonie, / sarny w lesie, ryby w stawie, kornik w drewnie, zając w trawie, / glony, ptaki i fasola, małpy w zoo, groch na polach, / grzyby, które się panoszą – jaką wspólną nazwę noszą?⁴

⁴ Por. także tekst innej rymowanki: *Z wielu składa się modułów: stopy, dłonie, głowa, tułów, / bardzo zgrabny palców rządek, uszy, oczy i żołądek, / silne nogi, sprawne ręce, skóra płuca, nerki, serce. / Każdy człowiek je posiada! Zgadnij, o czym opowiadam?.* W zagadce niefortunnie został użyty rzeczownik *moduł*, niepoprawnie – czasownik *posiadać*. Jest on nadużywany, często też, wbrew obowiązującym regułom, zastępuje w wypowiedziach, tak jak w przytoczonej rymowanej zagadce, czasownik *mieć*. Wyraz *posiadać* ma ściśle określony zakres łączliwości leksykalnej. Możemy go użyć w wypowiedzi, gdy spełnione są łącznie następujące warunki: 1. podmiotem zdania z *posiadać* jest rzeczownik osobowy; 2. jako dopełnienie tego czasownika występuje rzeczowniki konkretny, który jest nazwą rzeczy o dużej wartości materialnej; 3. można powiedzieć zamiennie, że ktoś jest właścicielem, posiadaczem czegoś; 4. w pozycji dopełnienia występuje rzeczownik oznaczający konkretny przedmiot materialny (nie może to być np. nazwa cechy, zjawiska, uczucia, odczucia itp., wykluczone są oczywiście wszystkie rzeczowniki abstrakcyjne). Por. porada językowa na temat użycia czasownika *posiadać*, zamieszczona na stronie Rady Języka Polskiego. https://rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=219:posiada&catid=44&Itemid=208 [data dostępu: 20.06.2022].

Wszystkie teksty w podręcznikach szkolnych powinny być napisane poprawną polszczyzną. Nie wolno zapoznawać ucznia z materiałem, w którym są błędy, zwłaszcza że zabawa (taką jest rymowanka) aktywizuje pamięć emocjonalną, która odgrywa ważną rolę w zapamiętywaniu treści.

Aktywnemu uczeniu się dziecka sprzyjają te elementy, których podstawą jest przeżycie. Dzieci naturalnie i spontanicznie reagują na rymowane wierszyki, zagadki. Muszą być one jednak wartościowe: służyć mądrej zabawie, przeżyciu estetycznemu, autentycznej nauce, a także powinny być napisane dobrą polszczyzną⁵. Przytoczone przez nas rymowanki tych walorów nie mają. Są zazwyczaj rozbudowanymi wyliczeniami elementów rzeczywistości, które w różnym stopniu kojarzą się ze słowem kluczem – rozwiązaniem zagadki i jednocześnie tematem omawianym w danym rozdziale.

Dialogizowanie monologowej formy zasadniczego tekstu informacyjnego w podręczniku, czyli symulacja bezpośredniego kontaktu interpersonalnego między nadawcą a odbiorcą podręcznika⁶, odbywać się może dwojako. Po pierwsze, w tekście wyodrębnią się segmenty, które przypominają repliki dialogowe, np.

Spójrz na jabłko. Jaki ma kształt? Ktoś powie: „okrągły jak kulka”. Ale czy to prawda? Prawie idealną kulą jest piłka; Zapraszam Cię do niezwykłej podróży. Dlaczego niezwykłej, bo będziesz podróżować, nie ruszając się z krzesła czy kanapy. Wolisz wejść pod stół? Proszę bardzo. Tylko zabierz tę książkę [...]. Eee, krzywisz się być może. Gdyby książka naprawdę przenosiła w przeszłość, to by było coś... No niestety, nie przenosi. Ale nie martw się. Przynajmniej nikt Cię nie pogoni z toporem!

Po drugie, w tekście otwiera się miejsce na replikę dialogu, sugerując wymiennosc ról nadawczo-odbiorczych⁷, np.

Od najmłodszych lat poznawaliście różne piosenki. Czy zwróciliście uwagę, jak są one zbudowane? W większości z nich występuje fragment, który co pewien czas się powtarza. To refren.

Dydaktycznie korzystne jest prowadzenie dialogu z odbiorcą. Autor bezpośrednio zwraca się do ucznia / uczniów, używając czasowników w 2. osobie liczby pojedynczej lub mnogiej. Niekiedy utożsamia się z uczniem i używa wówczas form 1. osoby liczby mnogiej, np. w tekstach zapowiadających treść rozdziału, por.

Z tego tematu dowiesz się...; Cel lekcji: Poznasz rodzaje oddziaływań występujących w przyrodzie oraz dowiesz się, na czym polega ich wzajemność; Wiecie już, że do barw czystych należą barwy podstawowe i pochodne, tzn. czerwona, żółta, niebieska, pomarańczowa, zielona, fioletowa. [...] O takich wesołych, czystych kolorach uczyliście się w roku ubiegłym; W tym rozdziale poznamy...; Wiemy już, że [...]; Z tego rozdziału dowiemy się...; Co będziemy dzisiaj robić? Wykonamy „Śpiewankę do-re-mi-fankę”. Dowiemy się, czym są nazwy solmizacyjne i kiedy należy ich używać. Nauczymy się śpiewać gamę.

⁵ K. KUSZAK: *Poważna rola niepoważnych rymowanek. Zabawa (gra) słowna w literaturze dla dzieci – jej wartość edukacyjna*. „Studia Edukacyjne” 2016, nr 40, s. 110.

⁶ J. NOCÓN: *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym...*, s. 176.

⁷ *IBIDEM*.

Obserwujemy również odwoływanie się do wspólnych z odbiorcami – uczniami doświadczeń, np. *Każdy z nas korzystał z komunikacji miejskiej. Zatem wiemy, że...; Przed trzema laty, gdy wkraczaliśmy wspólnie w świat sztuki, nazwaliśmy go ogrodem.* W niektórych wprowadzeniach do rozdziałów wykorzystuje się formuły: *Przypomnij sobie; Zanim zaczniesz, przypomnij sobie...; To już wiesz...*, które sygnalizują albo potrzebę odtworzenia poznanych wcześniej wiadomości, albo zakładają, że są one utrwalone w pamięci ucznia. Przydatne okazują się wówczas stosowane w tekście wprowadzającym do rozdziału formy z inkluzywnym „my”, np. *przyjmijmy, że...; weźmy pod uwagę...; mówimy też o...*, niekiedy połączone z bezpośrednimi zwrotami do odbiorcy podręcznika:

Drogi Czytelniku! Do tej pory posługiwaliśmy się różnymi nazwami liczb. Była mowa o liczbach naturalnych, ułamkach zwykłych i dziesiętnych, liczbach dodatnich i ujemnych. Spróbujmy to uporządkować; Wiesz już, że ilorazy liczb można zapisywać, używając kreski ułamkowej. Każdy ułamek zwykły można także zinterpretować jako iloraz dwóch liczb. Tę własność możemy wykorzystać, gdy zamieniamy ułamki zwykłe na dziesiętne – wystarczy podzielić licznik przez mianownik; Bywają kreski, nawet grube i wyraźne, których w pierwszej chwili nie zauważamy. W ćwiczeniu „Kiedy kreska staje się konturem” przekonacie się o tym, obserwując własną dłoń. Poprosimy, abyście ten rysunek nazwali. Napiszecie z pewnością, że to dłoń (albo ręka), a nie, że to kreska wygięta w kształt ludzkiej dłoni. Podobnie będzie na pewno z przedmiotami, które narysujecie w drugiej części tego ćwiczenia. Otóż taką kreskę, której zadaniem jest wyznaczenie jakiegoś kształtu na płaszczyźnie, nazywamy rysunkiem konturowym albo konturem. Posługując się tylko kreską konturu, możemy oddać na kartce dowolny kształt.

Dialog z uczniami trzeba jednak utrzymywać nie tylko we wstępie lub w wybranych rozdziałach podręcznika, ale w całym tekście. Nierzadko obserwujemy – jak już wspominaliśmy – że autor informuje na początku podręcznika o jego zawartości bądź strukturze:

Przedstawiłem [...], omówiłem [...], Treści przedstawione w podręczniku staraliśmy się dobrać tak, aby mogły poszerzać Twoje indywidualne zainteresowania; Podręcznik zawiera 24 tematy, które ujęte są w czterech działach. Zagadnienia z reguły ukazane zostały w porządku chronologicznym [...]. Każdy temat ma podobny układ. Jest poprzedzony wprowadzeniem oraz pytaniem odwołującym się do informacji, które już powinny być Wam znane.

Kieruje też do uczniów życzenia: *Życzę Wam, powodzenia w uczeniu się ciekawego i pożytecznego przedmiotu, jakim jest fizyka, zaproszenie: Zapraszam w podróż po Polsce!; przestrozę (niekiedy połączoną z radą):*

Zainteresowane osoby mogą korzystać z wielu innych źródeł informacji, zwłaszcza dzięki mediom elektronicznym. Informacje te należy jednak przyjmować w sposób uważny, gdyż nie wszystkie muszą być prawdziwe; Niektórzy uczą się chemii metodą „na pamięć”, jednak taka postawa nie jest godna naukowca. Powinniśmy więc starać się zrozumieć, DLACZEGO coś dzieje się wokół nas.

Ponadto wyraża swoje oczekiwania wobec uczniów, pośrednio są one życzeniami, por.

Mam nadzieję, że czytanie poszczególnych rozdziałów wzbogaci cię drogi/a czytelniku/czytelniczko, nie tylko o wiele ciekawych informacji, które będziesz mógł/mogła wykorzystać w życiu prywatnym i zawodowym, ale da ci też dużo radości; Mamy nadzieję, że każdy z Was znajdzie w naszej książce coś interesującego; Mamy nadzieję, że liczne odwołania do nauk humanistycznych uczynią ten podręcznik [do chemii] ciekawym, także dla humanistów; Mamy nadzieję, że zaproponowane przez nas utwory literackie i inne dzieła sztuki dostarczą Wam wielu przeżyć i wzruszeń, skłonią do refleksji, a przede wszystkim zachęcą do samodzielnego czytania i kontaktu z kulturą; Kartezjusz pisał w swym dziele: „[...] wiadomości książkowe [...] nie są tak bliskie prawdy jak proste rozumowania, które [...] może uczynić człowiek o zdrowym rozsądku [...]”. Mamy nadzieję, że korzystając (nie zawsze dobrowolnie) z naszego podręcznika do matematyki, znajdziecie w nim nie tylko wiadomości książkowe, ale także pomoc w posługiwaniu się własnym zdrowym rozsądkiem.

Ale już kolejne rozdziały podręcznika napisane są odpersonalizowanym stylem, a zadania kontrolne mają formę instruktażu kierowanego do nauczyciela (a nie ucznia), por. *Uczeń powinien mieć do dyspozycji odpowiednie wzory druków przygotowane przez nauczyciela [...].*

Nawiązywanie dialogu z uczniem zaznacza się w budowaniu spójnego tekstu informacyjnego i strukturyzowaniu wiedzy dzięki takim zwrotom, jak: *Zacznijmy od tego, że...; Przejdźmy teraz do...; Przyjrzyjcie się teraz...; Jak już dowiedzieliśmy się na początku...; Z poprzednich rozdziałów pamiętamy, że...; Na zakończenie przejdźmy do...* (tutaj autor „wciąga” ucznia w tok wywodu).

Udialogizowanie tekstu bywa niekiedy jedynie zewnętrzne, sprowadza się do zwrotów do ucznia (ale z użyciem formy dyrektywnej): *Po przestudiowaniu rozdziału powinieneś umieć [...]* (tu autor wylicza umiejętności), a język przekazu informacji jest mało komunikatywny dla młodego odbiorcy. Do zerwania relacji z uczniem dochodzi również wtedy, gdy autorzy nie liczą się z jego kompetencjami, np. cytują definicje za źródłem naukowym bądź dokumentem prawnym (kodeksem, ustawą, rozporządzeniem), por. *Proces spedycyjny jest definiowany jako uporządkowany ciąg czynności, mających na celu zorganizowanie i zapewnienie dostawy towaru od producenta do ostatecznego odbiorcy*, a w przypisie odsyłają do tego źródła.

Z kolei komponent zadaniowy podręcznika (pytania i polecenia jako jego wykładniki) zawsze jest dialogowy. W opisie dialogowości tego komponentu badacze podręczników szkolnych zwracają uwagę na sposób, w jaki wewnątrztekstowy nadawca buduje interakcje z wewnątrztekstowym odbiorcą. Na tej podstawie wyodrębniają dwa typy interakcyjności: dyrektywną i uperswazyjną⁸. Pierwsza, występująca w przeważającej większości podręczników, polega na używaniu form 2. osoby liczby pojedynczej (lub mnogiej) trybu rozkazującego i jest wyraźnie

⁸ IBIDEM, s. 180; por. też: J. NOCON: *Polecenia i pytania w podręcznikach....*

nakazowa. Nadawca stawia bowiem przed odbiorcą zadania, które musi on wykonać. Bywa, że dyrektywność zostaje osłabiona, np. jeśli w poleceniach używa się form 1. osoby liczby mnogiej trybu rozkazującego (z inkluzywnym „my”, np. *przeanalizujmy, obliczmy, zastanówmy się*), a w nagłówkach bloku zadaniowego – zwrotów typu: *To już umiesz / potrafisz*.

W niektórych podręcznikach spotykamy się z interakcyjnością uperswazyjną. Dzieje się tak wówczas, gdy autor wskazuje uczniom korzyści, jakie osiągną po wykonaniu zadania: *Kto wie, jeśli spodoba się wam takie zajęcie, może rozpoczęcie wielką przygodę jako śpiewacy w chórze [...]*; a także gdy zachęca uczniów do wyrażenia własnej opinii o proponowanym ćwiczeniu: *Czy podoba ci się ten pomysł?* lub jego rezultacie: *Które sceny zrobiły na tobie największe wrażenie?*

Imperatywność poleceń łągodzą zwroty z czasownikami: *spróbuj(cie), postaraj(cie) się*; konstrukcje pytajne: *Czy potrafisz (potrafiłbyś)...*, *Czy umiesz (umiałbyś)...* oraz konstrukcje z formami 1. osoby liczby pojedynczej lub liczby mnogiej trybu oznajmującego (np. *przekształcam zdania...*, *określamy cechy zjawisk...*). Uczeń stawiany jest wówczas w roli wykonawcy zadania, a zarazem osoby, która sama sobie zadanie (pozornie) wyznacza.

Do rzadkości w podręcznikach szkolnych należą takie formy gatunkowe, jak: rady i wskazówki oraz ostrzeżenia. Uzupełniają one treść poleceń i równocześnie służą osiągnięciu perswazyjnej dialogowości, por. wskazówki typu:

Jeśli nie pamiętasz [...], sięgnij do słownika; Możesz zacząć tak [...]; Najlepiej byłoby [namalować] je własnoręcznie; Zadbaj o estetykę pracy; Możesz przymknąć jedno oko, będzie ci łatwiej; Starannie układajcie palce, dmuchajcie leciutko, słuchajcie, czy dźwięk jest ładny i czysty.

Takie sformułowania przekonują odbiorców o kompetencji nadawcy, wie on bowiem, jak trzeba postępować, by najefektywniej wykonać zadanie⁹.

Ostrzeżenia natomiast mają w podręcznikach formę bardziej kategoryczną, zwykle są poprzedzone słowami: *Uwaga, Pamiętaj*. Nierespektowanie ich może bowiem spowodować negatywne skutki, por. występujące w podręcznikach do chemii i do plastyki polecenia:

Pracuj w rękawiczkach; W celu odtajnienia wiadomości umieść swój list nad płomieniem palnika (uważaj, aby się nie zapalił) [...]; ŚRODKI OSTROŻNOŚCI! Podczas wykonywania doświadczenia wydziela się znaczna ilość energii. Doświadczenie należy bezwzględnie przeprowadzić pod nadzorem nauczyciela, pod dygestorium, stosując niewielkie ilości odczynników (całkowita objętość mieszaniny nie powinna przekroczyć 2 cm³); Uwaga: używając farb akrylowych, pamiętaj o częstym wycieraniu i płukaniu pędzelka, bowiem farby te szybko schną i już nie można ich zmyć wodą.

⁹ Por. spostrzeżenia na temat retoryki dialogu w segmencie pytań i poleceń w podręcznikach do przedmiotów artystycznych: A. ŁOBOS: *Podręczniki do muzyki i plastyki dla uczniów szkół podstawowych. Analiza lingwistyczno-statystyczna*. Katowice 2018, s. 174–181.

Sporadycznie występują w komponencie zadaniowym podręcznika życzenia i zachęty kierowane do uczniów, np. *Powodzenia!; Miłej (przyjemnej) zabawy!; Jeśli masz własny pomysł, zrealizuj go. Nie bój się niespodzianek – wykorzystaj je.*

Uważamy, że kwestia dydaktycznych relacji nadawczo-odbiorczych w podręcznikach zasługuje na większe niż dotychczas docenienie przez autorów i redaktorów. Udialogizowanie tekstów informacyjnych oraz stosowanie środków dyrektywności perswazyjnej w komponencie zadaniowym zwiększyłyby motywację uczniów do nauki i umocniłyby poczucie więzi między autorami książek dydaktycznych a ich użytkownikami – uczniami i nauczycielami¹⁰.

¹⁰ Por. też J. Nocoń: *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym...*, s. 182.